

Östbuletinen

Nr. 4, 2009, årgång 13

Innehåll

Kongressnotis <i>Disa Håstad</i>	2
Ovisst in i det sista när Berlinmuren föll <i>Disa Håstad</i>	2
Murens fall sett från Warszawa <i>Jakub Swiecicki</i>	4
Moskva i november 1989 – Berlinmurens fall <i>Örjan Berner</i>	6
Revolutionen i Prag <i>Olof Kleberg</i>	10

*Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien*

Kongressnotis *Disa Håstad*

Programmet för sommarens begivenhet, vår kongress, finns nu att läsa på www.iccees2010. Den som inte genast ställer sig i startgroparna för att rusa till Norra Latin den 26 juli har nog valt fel yrke (om han är med i Sällskapet). För här belyses allt som kan ha beröring med Eurasien, östpolitik och slavistik. 353 paneler är hittills anmälda. Nya begrepp dyker upp: vad är etnosexualitet? (Den som gissar det kan ha med våldtäkt som förnedrande medel i krig att göra har inte fel, men begreppet är vidare). Våld inom äktenskapet i Ryssland är nu ett akademiskt ämne; likaså det fantasieggande "Verbal aggression in the post-Soviet information space" och "Konspirations-teorier på Balkan". Gamla bekanta som Anders Åslund och britten Archie Brown från Oxford kommer. Den senare ställer frågan om Gorbatsjov blev socialdemokrat under perestrojkan. Gorbatsjov håller inledningsanförandet den 26 juli.

Ovisst in i det sista när Berlinmuren föll

*Disa Håstad, DN:s dåvarande
Östeuropakorrespondent*

Någon bit ur Berlinmuren har jag aldrig haft behov av att hacka till mig. Jag var nämligen där när det hände. Jag var på presskonferensen med politbyråmedlemmen Günther Schabowski, den där han förkunnade att det skulle "bli tillåtet för DDR-medborgarna att lämna landet över alla gränspassager".

Detta läste han upp mot slutet – det hade varit en mycket lång presskonferens och vi frågade om allt möjligt. Men efter denna läsning – Schabowski läste innantill,

uppenbarligen inte briefad – och sedan vi frågat "från när" och han sagt "vad jag förstår, genast" (vilket var fel, vet vi nu) sprang vi alla därifrån. Två italienare frågade mig om jag trodde som de, att det måste betyda att Berlinmuren öppnades och jag sade att jag trodde det.

Det var också vad jag sade när jag talade med *Dagens Nyheter* från mitt hotellrum, efter att jag hade skickat min text om presskonferensen. Klockan var väl då sex. Sedan ringde nattchefen och sade: "Men om det är sant att Berlinmuren har fallit måste vi ju göra löpsedel om det. Håller det?" Jag sade att det trodde jag fast jag inte var säker. Jag visste att de som hade rest till gränsstationerna rapporterade att ingenting hände.

Själv for jag också över vid Friedrichstrasse, där allt var helt lugnt. Jag skulle nämligen äta middag på västsidan med min kollega Ingvar Oja från DN, som var där med en fotograf för att förstärka bevakningen. De hade på centralredaktionens uppmaning efter presskonferensen med Schabowski åkt runt alla gränsstationer, inklusive Checkpoint Charlie, men inte sett något ovanligt. Jag sprang nedför Kurfürstendamm där ludren stod på avstånd av var femtionde meter. (Detta ord ströks i min text som jag senare skickade till DN – det måste ha varit förgripligt på något sätt, men jag tyckte det var en så typisk Berlinscen från Blå ängeln och framåt.) Jag fann Oja, vi åt en god middag och jag åkte så småningom hemåt till mitt Östberlin, där jag som alltid bodde Hotel Metropol.

Men S-banetåget från Bahnhof Zoo i väst for bara till Bellevue, sista stationen på västsidan. Där vände det och for tillbaka. Det hade hänt flera gånger, vilket tåg jag än tog. Samtidigt steg det hela tiden på grupper av människor. De verkade mycket

upphetsade och bekanta på något vis. Jag kunde inte placera vad det var som var så bekant med dem, förrän jag hörde en tysk på tåget säga till sin granne: ”Ja det är alla östberlinare, de får åka ut nu”. Jamen självklart de var bekanta på något sätt för det var de människor jag levde med hela dagarna i Östberlin! Deras klädstil, deras kroppsspråk – det var det som verkade så bekant!

Jag minns inte hur jag tog mig till Friedrichstrasse-övergången men när jag kom dit (om man hade ”gränsrekommendation” som jag hade, fick man gå in och ut på samma ställe som vanliga människor passerade på väg ut till väst) så mötte jag en rad av östtyskar som formligen dansade genom gränskontrollen. Jag ropade åt dem ”Hur fick ni veta att ni kunde komma över?” och fick svaret ”det hörde jag på radio och så åkte jag hit genast”. De var så lyckliga. Men när jag kom tillbaka till Östberlin var det mörkt och tyst. Mitt hotell var som vanligt. Här kunde man inte stanna. Peter Millar, min kollega från *The European*, en alleuropeisk tidning som visade sig bli kortlivad, hade svaret: ”Vi åker till Checkpoint Charlie och går över till väst!”

Vid Checkpoint Charlie, där det redan var långa köer, hände något som aldrig hänt förr: östtyskarna kom över på ett ögonblick genom att bara visa sina ID-kort, medan Peter och jag fick fylla i de vanliga blanketterna, vilket tog längre tid. När vi väl kom över möttes vi av karnevalstämning. Mittemot utgången stod en västtysk och tryckte en banan i handen på var och en som kom. En banan! Som om vi var apor! Men östtyskarna, som visserligen ätit kubanska bananer någon gång, verkade inte förolämpade. Efter bananmannen stod

en man som delade ut ölkrus. Karnevalstämningen fortsatte medan östtyskarna tog sig in i Västberlin och nedåt Kurfürstendamm, där de sprang omkring hela natten. Det var redan över midnatt. Välkomstpengarna till östtyskar kom först efter några dagar, 100 D-mark som de flesta köpte tvättmedel för. Vi gick hem.

DN hade ”Berlinmuren faller” på hela löpet den morgonen den 10 november. Det som glädde mitt hjärta var att konkurrenten *Svenska Dagbladet* hade en löpsedel med triviala nyheter, där det längst ner i liten stil stod ”Berlinmuren föll”. SvD:s korrespondent Richard Swartz hade nämligen inte varit i Berlin just då det hände.

Efter några år, när Berlin på något sätt blivit tommare och osexigare sedan den mur som varit en levande nerv i staden var helt försvunnen, kunde vi f.d. östkorrespondenter se, att den byggnad dit vi hade bjudits in för att få förmaningstal och kritik om vi inte hade skrivit det rätta, nämligen utrikesministeriet i DDR, faktiskt jämnats med marken.

En kilometer av Berlinmuren, som bevarades, uppläts åt konstnärer från en rad länder och kallas East Side Gallery.

Foto: Ingmar Oldberg

Murens fall sett från Warszawa

Jakub Swiecicki, redaktör på Utrikespolitiska institutet

På morgonen den 10 november 1989 såg jag Hans-Dietrich Genscher, Västtysklands utrikesminister, nervöst gående några steg fram och tillbaka på trottoaren framför ingången till min arbetsplats, som då var statsministerns kansli vid Aleje Ujazdowskie i Warszawa. Det var inget ovanligt. En strid ström utländska regeringschefer och ministrar på besök hos den förste icke-kommunistiske regeringschefen i Östblocket Tadeusz Mazowiecki var en normalsyn vid den tiden. Hösten 1989 var dock inte en vanlig höst. Och omständigheterna kring Hans-Dietrich Genschers besök var ännu mindre vanliga.

Han väntade dels på sin chef, Helmut Kohl, Västtysklands kansler, som höll på att avsluta sina samtal med Tadeusz Mazowiecki inne i byggnaden, och dels på en bil som skulle ta honom och Kohl till flygplatsen. De skulle skyndsamt flyga till Västberlin via Hamburg.

Dagen innan hade de två kommit till Warszawa för att se ett land som just kastat av sig kommunistpartiets styre. På kvällen den 9 november nåddes de av nyheterna från Östberlin om att muren hade öppnats efter ett uttalande av Günter Schabowski från det östtyska partiets politbyrå. Kohl och Genscher beslöt då att tillfälligt avbyta besöket i Polen och skynda till Berlin för att vara med om strålkastarna, tevekamerorna och journalisterna den historiska dagen.

Dagen därpå återvände de till Warszawa för att fortsätta besöket. Dess höjdpunkt inträffade två dagar senare, den 12 november, då Tadeusz Mazowiecki och Helmut Kohl omfamnade varandra under en friluftsmässa i Krzyzowa, (tidigare tyska Kraisau), en försoningsgest av

samma symboliska innebörd som när Helmut Kohl och François Mitterrand tog varandra i hand över Verduns gravar 1984. Polen uttryckte ganska omedelbart sitt gillande av tanken på att Tyskland och Europa skulle återförenas. Helmut Kohl dröjde däremot med att deklarerat att det återförenade Tyskland skulle erkänna den tysk-polska gränsen längs floderna Odra och Nysa (på tyska Oder och Neisse) Margaret Thatcher var emot Tysklands återförening medan François Mitterrand var skeptisk. USA:s George Bush (d.ä.) sade däremot ja till återföreningen under förutsättning att den tysk-polska gränsen slutgiltigt erkändes. Gränsen hade bestämts av Stalin, Churchill och Roosevelt i Jalta 1945. Den garanterades sedan av Sovjetunionen mot eventuella tyska krav i framtiden. Den hade erkänts av både DDR och Västtyskland, men inte av det enade Tyskland som ännu inte fanns.

Själv åkte jag från Stockholm till Warszawa i september 1989 för att hjälpa den just etablerade regeringen med dess uppgift att ställa om Polen från kommunism till demokrati och från plan till marknad. Jag arbetade som rådgivare med den s.k. ”Balcerowicz-planen”. Den sjösattes årsskiftet 1989/90. Min uppgift var bl.a. att tänka ut hur ett marknadsanpassat banksystem skulle se ut.

Jag lämnade kvar min familj i Stockholm. Min avsikt var att stanna i Polen. Så småningom skulle min fru och tre barn komma till Warszawa också. Det blev inte så. De tre barnen i skolåldern vägrade flytta. Efter knappt ett år i Warszawa kom jag tillbaka till Stockholm. Senare kom det att visa sig vara ett klokt beslut för både mig själv och för min familj.

Nu, tjugo år senare, läser jag konstiga saker som får mig att fundera om det är jag som inte längre förstår någonting, eller om världen omkring mig blivit galen. Mina minnen stämmer inte med det som en majoritet andra tycks tro.

Ett arrangemang på Stockholms stadsteater, i samarbete med Sveriges

ordförandeskap i EU, alltså regeringen, heter ”Dagen som förändrade Europa”. Man menar Murens fall den 9 november 1989, alltså den dag då Helmut Kohl och Hans-Dietrich Genscher kom till Warszawa på inbjudan av den förste demokratiska regeringschefen i det forna Östblocket. Det står vidare i programmet att ”... medborgarna i det kommunistiska DDR tvingade fram en förändring som på några år skulle riva upp ett helt system – kommunismen i Öst och Centraleuropa...”

Om det är sant, så är inte det sant som jag kommer ihåg. Kanske sviker mig mitt minne. Eller har arrangörerna för evenemanget, tillsammans med många andra, fallit offer för en falsk mytbildning. Några enstaka publikationer får mig att tro att den andra möjligheten ligger närmare sanningen. T.ex. skriver Rickard Swartz i DN, 30/10-2009, att det inte är sant att Berlinmurens fall är identiskt med kommunismens fall. I några decennier reste han som korrespondent runt i DDR och träffade inte på någonting som skvallrade om att muren skulle falla. Själv bevittnade jag östtyska flyktingar i Warszawa som fick hjälp att ta sig vidare till Västtyskland via det fria Polen. De tog den vägen också, inte bara genom Ungern. Det var under september och oktober 1989. En som organiserade hjälpen på den nya polska regeringens uppdrag var Marek Prawda, senare Polens ambassadör i Stockholm, i dag ambassadör i Berlin.

Under min tid i Warszawa blev jag nära vän med Sveriges ambassadör i Warszawa, Jean-Christophe Öberg. Den svenska ambassaden på Bagatela-gatan låg bara runt hörnet från min arbetsplats. Jag var en flitig gäst där. Vid något tillfälle denna märkliga höst 1989, jag kommer inte ihåg exakt när det var, sade Jean-Christophe till mig: ”Bara ni håller ut till januari, så blir det bra.” Varför januari? undrade jag för mig själv. Det visade sig att det polska kommunistpartiets kongress, den sista kongressen, var utannonserad till januari 1990.

Jean-Christophe kom till Warszawa strax före omvälvningarna och blev, som sig bör, nära bekant med general Jaruzelskis medarbetare för utrikesfrågor, Józef Czyrek. Jaruzelski var inte längre kommunistpartiets förste sekreterare utan Polens president, vald av Sejmen, det polska parlamentet, med en enda rösts övervikt, tack vare några ledamöter från Solidaritet. De kunde inte rösta för Jaruzelski men ville hålla fast vid uppgörelsen med kommunisterna från det Runda bordet ett halvt år tidigare. De lämnade salen under omröstningen. Jaruzelski residerade i Belweder-palatset, femtio meter från ambassaden. Men han hade ingen makt längre.

Under arbetet på Balcerowicz-planen tittade jag ibland i tidningen *Trybuna Ludu*, tidigare ett viktigt organ för det regerande partiet. Där fanns det notiser om att partiets basorganisation si och så (på något stålverk eller kolgruva), det s.k. POP, upplöste sig själv pga bristande antal medlemmar. Jag, i likhet med många andra i min omgivning, ryckte bara på axlarna. Vi visste att partiets öden var oväsentliga. Vi var upptagna med annat. Några månader tidigare skulle sådana nyheter vara otänkbara. Nu var de bara en väntad konsekvens av läget. Alla med någon insyn förstod var som var på gång.

Men folk lite längre ifrån förstod det först långt senare. Flera år senare sade Ingvar Carlsson (statsminister 1986-1991) i samtal med Carl Tham på Palmecentret att "... den europeiska socialdemokratin gjorde en allvarlig felbedömning 1989." En annan regering, men felbedömningar nu igen?

Moskva i november 1989 – Berlinmurens fall

Örjan Berner, f.d. ambassadör i Moskva mm.

Morgonen den 10 november 1989 satt jag i sovjetiska utrikesministeriets gästhus, Spiridonovka, vid gatan med samma namn i centrala Moskva. En imponerande byggnad i engelsk neogotisk stil, uppförd i slutet av 1800-talet av textilmiljonären och mecenaten Savva Morozov, en av bolsjevikpartiets tidiga finansiärer. I den ryska kulturhistorien är den lilla gatan välkänd. I dess början ligger Maxim Gorkijs hus omvandlat till museum i unik Art Nouveau stil. En bit ner på gatan bodde länge poeten Alexander Blok, Tjechov hyrde ett hus där som tidigare tillhört en nära vän till Pusjkin. Ivan Bunin träffade sin hustru vid en litterär soaré i huset mitt emot den sovjetiska gästvillan; i denna bodde Alexandra Kollontaj under sina besök i Moskva under tiden som ambassadör i Sverige. Kanske mera relevant, som vinjett till den dagens samtal i Spiridonovka, var att i grannhuset, ett bostadskomplex som inhyste höga generaler och diplomater, bodde fram till sin död, marskalken av Sovjetunionen, Giorgij Zjukov, befälhavare för de sovjetiska arméer som 1945 intog Tyskland och tågade in i Berlin. Han måste ha roterat flera gånger i sin grav vid åhörandet av diskussionerna denna morgon.

I det stora sammanträdesrummet i Spiridonovka satt förutom jag själv, ambassadör i Moskva sedan något halvår, Sovjetunionens utrikesminister Eduard Sjevardnadze och Sten Andersson, Sveriges utrikesminister, som hade landat kvällen dessförinnan efter besök i de baltiska republikernas huvudstäder. Sjevardnadze hade haft sin post alltsedan Gorbatjovs makttillträde 1985. Ytligt sett var han en arketypisk sovjetisk politiker, hårdför inrikesminister och sedan partichef i Georgien, politbyråmedlem sedan 1978.

På senare år hade han dock kommit att bli en reformapostel, banbrytare för öppningen mot väst. Blott några veckor tidigare (24 oktober) hade Sjevardnadze riktat ett våldsamt offentligt angrepp på den sovjetiska Afghanistan-politiken, ”ett brott mot alla internationella regler, mot mänskliga rättigheter, mot våra egna lagar och nationens intressen” samt framhållit att interventionen skett efter beslut av en liten krets utan den övriga politbyråns vetskap. Gentemot Östeuropa stod han för en epokgörande ny politik, Sinatradoktrinen, enligt vilken de östeuropeiska allierade själva skulle få välja sina politiska system.

Överläggningarna i Spiridonovka hade just börjat, då Sjevardnadze kallades till ett brådskande samtal – det var uppenbarligen Gorbatjov som ringde. Vid återkomsten till mötesbordet røjde han inte med en min att något viktigt hade sagts – och då bör man veta att Sjevardnadze har ett expressivt ansikte, normalt men inte just nu lagt i bekymrade veck. I påfallande neutrala ordalag relaterade Sovjetunionens utrikesminister för sina svenska gäster vad det handlade om – Berlinmuren hade fallit dvs. de östtyska myndigheterna hade helt släppt kontrollen över gränspassagerna i huvudstaden och en väldig folkvandring ägde tydligen rum genom och över muren – klockan var ännu blott sju på morgonen i Västeuropa.

Den sovjetiske utrikesministern visade alltså inga som helst tecken på bekymmer över nattens händelser. Efter några kommentarer kring den tyska frågan övergick samtalet till den uppgjorda agendan, utvecklingen i de baltiska republikerna, läget i Sovjetunionen och dess federala delar, svensk-sovjetiska relationer. Lunchen avåts i rofylld gemyt. Det stod ganska klart att just denna utveckling, öppnandet av gränserna mellan de båda tyska staterna, ej kom som någon överraskning för det sovjetiska ledarskapet. Insikten om vart detta senare skulle leda var kanske däremot inte förhanden – det visade den senare diskussionen.

Sjevardnadze framhöll sålunda att DDR var på väg in i en radikal reformkurs ledd av unga duktiga politiker. Han tänkte då uppenbart främst på Egon Krenz, som just avlagt besök i Moskva med överläggningar hos Gorbatjov. En aktiv dialog skulle igångsättas mellan folket, regimen och ”alternativa krafter” och denna måste få ta sin tid. Nu gällde det också att vakta mot en utveckling som skulle kunna bli farlig. Det fanns revanschistiska kretsar i Västtyskland som ville forcera fram en återförening och detta rymde många risker. Principen om gränsernas okränkbarhet var viktig för stabiliteten i hela Centraleuropa. Särskilt i Tyskland måste politikerna uppträda med försiktighet – här fanns uttalanden även från Kohl som ingav oro.

Så långt samtalet om Tyskland och Berlin. Sten Andersson gav senare inför svenska journalister uttryck för sin egen oro över läget. Sveriges utrikesminister framhöll till *Dagens nyheter* som svar på frågan hurvida Tyskland åter kunde bli ett enat land att ”det vore en fara”. Enligt honom skulle Tyskland kunna bli ”ett chauvinistiskt land som vill sätta sin prägel på samarbetet inom ett nytt Europa”. När jag långt senare blev ambassadör i Tyskland erfor jag av förbundskanslern Kohls närmaste man, Joachim Bitterlich, att kanslern hade en liten svart anteckningsbok där han noga noterat vad främmande statsmän hade sagt i de avgörande ögonblick då den tyska återföreningen börjat avteckna sig som en konkret politisk möjlighet.

De offentliga reaktionerna i Moskva till Berlinmurens fall var också påfallande lugna. TASS kommenterade: ”Rivandet av Berlinmuren är positivt – det bidrar till ömsesidigt förtroende och ett gemensamt europeiskt hem”. *Pravda* teg om vad som hänt och återspeglade väl då en frustrerad konservativ opinion. Den ganska liberala *Izvestija* visade istället entusiasm över de östtyska demonstrationer som föregått den 9 november: ”Demonstranterna kräver verklig demokrati, inte bara i ord, press- och åsiktsfrihet, slut på byråkraternas

makt, erkännande av olika politiska grupper”. Denna progressiva linje hade nog stöd i flera uttalanden som gjorts månaderna dessförinnan av höga officiella företrädare. Sjevardnadze hade förklarat i ett tal den 24 oktober att alla WP-stater hade en absolut rätt till eget fritt val – en klar antydning om att utträde ur Warszawa-pakten var tillåtet. Vid Krenz’ Moskva-besök i början november så hade visserligen gränsernas okränkbarhet och staternas territoriella integritet angetts som viktiga principer för europeisk politik, men något tvetydigt var onekligen uttrycket i den gemensamma kommunikén att ”alla frågor rörande DDR kan endast bestämmas i Berlin” dvs. Moskva tvådde sina händer. Så långt som Alexander Jakovlev gick väl dock ingen annan – denne påstod i samtal med japanska utrikesministern att man i Sovjetunionen ”egentligen aldrig gillat Berlinmuren, det var något som östtyskarna insisterat på och man hade då gett efter för deras krav”! Perestrojkans och glasnosts andlige fader var i augusti 1961, när muren uppfördes, yngre tjänsteman i Centralkommitténs propagandaavdelning och hade nog ingen närmare kunskap om Chrusjtjovs agerande. I samtal i början av året med den västtyske ambassadören hade Jakovlev också hävdad ”Vi byggde inte Berlinmuren och vi är inte ansvariga för att den står kvar”!

Att riva murar och låta människor röra sig fritt i vad man börjat kalla ”det gemensamma europeiska hemmet” var alltså nu ganska populärt i Moskva. På många håll saknades nog insikt om vart denna utveckling kunde barka hän. Eller så litade man för mycket på den politiska processens tröghet och på de västliga stormakternas skepsis mot en alltför radikal nyordning i Centraleuropa. För oss på ambassaden gällde det då att ta reda på var den mer hårdföra sidan stod, hur den sovjetiska militären reagerade. Några dagar efter utrikesministermötet (14 november) besökte jag därför den sovjetiska generalstabschefen Mojsejev. Det blev ett långt samtal med en ovanligt talträngd general.

Mojsejev visade ingen oro eller negativ attityd till utvecklingen i DDR. Bra med öppna gränser! Det finns inga säkerhetspolitiska risker här. De sovjetiska styrkorna skall dock stanna kvar om än kanske reduceras i antal – det är viktigt för fortsatt stabilitet. Thatcher, Bush och Cheney tycks ju inte vilja ha någon återförening, påstod den sovjetiske generalstabschefen. En sådan skulle ju också, tyckte han, skapa ett svårt läge för Nato och tryck för ett amerikanskt trupptillbakadragande från Europa. Tyskland måste enligt Potsdamfördraget ha segrarmakternas godkännande av en nyordning och då de alla visar stor skepsis så kan en dylik ej vara aktuell.

Så långt generalstabschefen, som måste ha hämtat sin optimism från utrikesledningen. Hans generalskollegor var mer upprörda, det fick jag klart i senare samtal med arméchefen Varennikov. Även Mojsejev kom att ändra åsikt. Ett år senare träffades vi på nytt, på en militär flygplats utanför Moskva. Nu var attityden långt mer bister. En månad tidigare hade Tyskland återförenats och förblev medlem av Nato. Jag kom att omnämna ett möte med Sjevardnadze – ”den förrädaren!” fräste Mojsejev om sitt lands utrikesminister. För honom, liksom för flertalet höga militärer hade sovjetledningen, Gorbatjov, Sjevardnadze och Jakovlev, sålt ut vitala sovjetiska intressen för en spottstyver och för dubiösa, inte protokollförda västmaktslöften om stopp för all Nato-utvidgning. Sovjetunionen hade företagit en unilateral reträtt som ej mötts av några som helst västliga medgivanden. Mojsejev avspglade nu en växande motreaktion. En månad senare i december 1990 avgick Sjevardnadze i protest mot reformfiendernas frammarsch och Gorbatjovs passiva attityd härtill.

Tillbaka till november 1989 och svallvågorna efter Berlinmurens fall. Mina ambassadörskolleger i Moskva bekräftade att deras regeringar framfört lugnande besked till Kreml. Gorbatjov hade sänt meddelanden om Tysklandsfrågan till

ledarna i USA, Storbritannien och Frankrike. Bush hade genast svarat att man skulle iakttå återhållsamhet och noga värna om ESK:s principer. Den brittiske ambassadören som överlämnat premiärministern Thatchers svar – och detta var ju som framgick av järnladyns offentliga uttalanden klart negativt till tysk återförening - kunde meddela att Gorbatsjov efter genomläsning av detta konstaterade: ”Ja, då är vi tydligen helt överens”!

Brittiskt motstånd och fransk skepsis räckte dock inte för att stoppa Kohls massiva offensiv mot återförening. Den tyske ledaren hade genom sina många möten med Gorbatsjov en klar uppfattning om dennes försvagade läge och Sovjetunionens katastrofala ekonomiska situation, som medförde ett akut beroende av västliga krediter och västlig hjälp. Med amerikanskt stöd kunde han då gå fram med kraft.

I november 1989 hade vi på ambassaden inte denna bild så klar. Jag angav i en depesch från den 11 november framförallt uppfattningen att medan sovjetledningen var fullt beredd acceptera ”finlandisering” av Östeuropa, fritt systemval och kanske utträde ur WP för flertalet tidigare satelliter, så vore en tysk återförening oantagbar då denna innebar att DDR skulle ”sväljas” av Västtyskland och komma ingå i Nato.

Mina centralt placerade, fristående sovjetiska sagesmän kunde samtidigt ge en insiktsfull analys av läget och det sovjetiska agerandet, som nyanserade denna bild. Så t.ex. sade Vitalij Zjurkin, chef för Vetenskapsakademiens Europainstitut i långt samtal den 13 november: ”Jag är 100 % säker att sovjetiska trupper i Östtyskland inte kommer att ingripa även om kommunistpartiet sveps bort i de val som måste komma ganska snart... Vi kan hoppas att DDR kvarstannar i Warszawapakten men vår strävan måste vara att söka få paktsystemen att helt försvinna och ändra hela det säkerhetspolitiska läget i Europa. Vi upplever ju nu inget yttre hot mot vår säkerhet. Jämfört med de väldiga interna

ekonomiska och politiska problemen i Sovjetunionen är Östtyskland en mindre fråga som den politiska ledningen och folken i Sovjetunionen inte kan ägna så stor uppmärksamhet.”

Så var det onekligen. Marskalken Zjukov roterade i sin grav, men Sovjetunionens ledare, som under lång tid fört landet in i ett katastrofalt ekonomiskt förfall accentuerat av det sena 80-talets oljeprisfall, hade inte kraft att hejda den process av inre upplösning och yttre svaghet som då följde och som ledde till Östeuropas befrielse och imperiets fall. Demokratiseringen, glasnost och den ofullbordade perestrojkan hade snabbat på denna process. Insikten härom fanns knappast 1989, åtminstone inte hos Gorbatsjov, som tidvis tycktes fångad i sin retorik. Kanske inte heller hos Sjevardnadze, som i samtalet med svenskarna förutom den felaktiga analysen av Tysklandsfrågan bl.a. förlöjligade den georgiska oppositionens krav på självständighet. ”Hur skulle man klara det ekonomiskt?!”, sade den som knappt tre år senare skulle bli statschef i det självständiga Georgien. Möjligen hos den långt mer radikale Jakovlev – som av den reaktionära falangen kom att rubriceras som en USA-agent alltsedan studietiden vid Columbia University.

De konservativa i militären och KGB hade en mer realistisk och pessimistisk syn. Tysklandsfrågan hade för dem också en central symbolisk betydelse. Berlin hade intagits efter segern i ett krig som kostat 25 miljoner sovjetmedborgares liv. De hade dock inga realistiska alternativ att erbjuda, var medskyldiga och klarade inte att resa sig mot partiets generalsekreterare och landets president. Statsledningen å sin sida var överväldigad av den ekonomiska kollapsen och de interna problemen. Den hade till slut inget annat val än att möta det oundvikliga med jämnmod.

Revolutionen i Prag

Olof Kleberg, journalist mm

På ČSA-planet till Prag den 23 november 1989, det var en onsdag, bläddrade jag i *Rudé Právo*, kommunistpartiets tidning. Allt såg ut som vanligt. Officiösa textmassor, sida efter sida. Den största artikeln, en helsida, var en födelsedagshyllning på 93-årsdagen. Föremålet var Klement Gottwald (med stor bild), kommunistledaren som genomförde maktövertagandet 1948, död sedan 36 år tillbaka. En notis meddelade att det var lite studentoroligheter på Václavské náměstí, det stora centrala torget, men att polisen upprätthöll ordningen.

Tre timmar senare stod jag – som utsänd från min tidning *Västerbottens-Kuriren* och tillsammans med VK-fotografen Anders Wiklund – uppklätrad på en byggställning på Václavák. En bland ungefär 300 000 som samlats i eftermiddagsmörkret – några poliser syntes inte till. Men det var ordning, ett glatt lugn.

På tidningen *Svobodné Slovo*s balkong mitt emot talade Václav Havel, det nya Medborgarforums talesman, om sanning och kärlek, frihet och demokrati. Applåder över hela torget. Någon berättade att gamle kommunistledaren från 1968 Alexander Dubček uppträtt i Bratislava, för första gången offentligt på tjugo år. Ännu fler applåder. Man sjöng nationalsången, bar röd-vit-blå halsdukar i de tjeckoslovakiska färgerna. Alla skramlade med sina nyckelknippor (vem kom på det?) – nycklarna till diktaturens lås.

Så rullade det på, dag efter dag. Nästa dag, den 24:e, stod Dubček på balkongen i Prag. Enormt jubel. Rop: Dubček na hrad – Dubček till borgen, alltså som president. Han pratade byråkratiska och talade om mänsklig socialism, som få längre trodde på – men vad spelade det för roll, nu skulle alla krafter enas. Sångerskan Marta Kubišová sjöng sin *Molitba pro Martu*,

symbolsången från 1968. Också hon hade haft munkavle i tjugo år. De som mindes sjöng med, ögon tårades. Den eftermiddagen hade många med sig små klockor som de pinglade med. Dödsringningen för kommunistregimen, skrattade man.

Lite senare på kvällen, på den traditionella, spontanistiska presskonferensen på Laterna Magika, ett stenkast från Václavák, kom beskedet: hela politbyrån och centralkommitténs sekretariat hade avgått. Jubel, applåder – även från föregivet neutrala journalister. Havel omfamnade Dubček, en flaska champagne dök upp, de skålade. Den nye och den gamle.

Början till slutet hade inträffat den 17 november, på 50-årsdagen av nazisternas mord på studenten Jan Opletal och stängningen av de tjeckiska universiteterna 1939. Studenterna hade då fått lov att hålla en hyllningsdemonstration uppe på Vyšehrad, långt från centrum – regimen kunde för skams skull inte förbjuda denna traditionella antifascistiska minnesdag. Men studenterna drog sig ner mot centrum, mot Václavplatsen, började ropa ”svoboda, svoboda” och blev fler och fler. Vid botten av det stora torget möttes de av kravallpolis, satte sig på gatan, tände ljus – och slogs ner med batonger. Det blev brutalt och många anhölls.

Ryktet spred sig. Nästa dag protesterade teaterstudenterna, fick stöd av skådespelarna, ungdomar började samlas i tusentals på Václavák, klistrade affischer på sockeln till den berömda hästen som den helige Václav rider på, ropade slagord. På tredje dagen, den 19 november, bildades den lösa grupperingen Medborgarforum som kom att bli navet i den våldsfria tjeckoslovakiska sammetsrevolutionen. Redan på tisdagen den 22 november, dagen innan jag kom, var Václavtorget proppfullt efter jobbens slut kl 16. Troligen 300 000 människor från alla håll, klasser och åldrar. Själv följde jag händelserna i fem dagar.

För varje dag alltfler människor – en halv miljon i iskyla vid Letná-stadion under

helgen, en miljon i generalstrejk på måndagen. Kommunistregimen tvingades retirera, förhandla med dem som den förföljt och fängslat i tjugo år, gick med på att avskaffa partiets ledande roll, upplöste folkmilisen, (censuren hade upplöst sig själv), försökte med en kompromiss-regering, fick nej från Medborgarforum.

Och så den 10 december, på de mänskliga rättigheternas dag, tvingades ockupations-presidenten Gustav Husák som sista ämbetsåtgärd installera en ny regering med en majoritet av icke-kommunister och med programmet att återinföra demokrati och marknadsekonomi. Därpå gick han in i skammens glömska. Och fick se sig efterträdd av sin motsats, ”fängelsekunden” Václav Havel.

Centraleuropakännaren Timothy Garton Ash har elegant sammanfattat kommunismens fall i Centraleuropa: det som tog tio år i Polen, tog tio månader i Ungern, tio veckor i DDR – och tio dagar i Tjeckoslovakien. En bra, om än inte helt exakt sammanfattning.

Att regimen i Tjeckoslovakien skulle falla var väntat. Den 9 november hade ju muren öppnats i Berlin. Och under sensommaren hade tusentals DDR-medborgare klättrat in på Västtysklands ambassad i Prag och sedan måst slussas över till Västtyskland i slutna specialtåg. De skärrade kommunisterna i Prag hotade med att spärra gränsen mot DDR – detta var den direkta orsaken till att kamraterna i Östberlin tvingades hitta på ett (misslyckat) sätt att lätta på det inre trycket.

Men det var inte bara de yttre faktorerna som avgjorde. Den tjeckoslovakiska regimen var sällsynt isolerad och avskydd, även efter östeuropeiska mått. Det fåtal kommunister som hade välkomnat Warszawapaktsinvasionen i augusti 1968 hade visserligen fått sällskap av ett antal opportunister i arbetet med ”normaliseringen”, dvs. förtrycket av all verksamhet som inte följde den brezjnevska modellen. Men de kommunister som hade engagerat sig i

reformerna 1968 hade antingen flytt landet, blivit utkastade från sina arbeten eller resignerat. De flesta hade slutat tro på någon form av kommunism. Och folk i allmänhet, de godtog regimen samhällskompromiss: om vi får sköta ledningen, så får ni trygghet i arbetet och lite bättre levnadsstandard.

Den lilla dissidentgruppen kring *Charta 77* bestod bara av dryga tusentalet modiga personer, men fick ändå betydelse både inom och, mest, utom landet. Den uppmärksammade envetet regimen övergrepp och påpekade hur den bröt mot sina internationella åtaganden i FN och enligt Helsingforsavtalet. Det märkliga var att dessa dissidenter genast kunde ta initiativet i Sammetsrevolutionen genom att bilda Medborgarforum. Med Václav Havel som ledare hade denna grupp redan från början en moralisk auktoritet som gav den ett väldigt folkligt stöd, trots att den saknade all organisation.

Nu tjugo år efteråt finns det en besvikelse i Tjeckien som på andra håll i Central- och Östeuropa. Tjeckien har präglats av infekterad blockpolitik och intrigmakeri. Folk är mer märkta av de kommunistiska åren än någon kunde vänta, menar Václav Havel och många andra. Hans efterträdare som president, Václav Klaus, som varken var dissident eller kommunist under Husák-tiden, har spelat på nationalistiska strängar till skillnad från Havels humanistiska patos.

Det kan ta ett par generationer innan vi har gått från formell demokrati till reell demokrati, har Havel sagt. Som ett nationens ganska isolerade samvete drömmer han numera om en ”existentiell revolution”, en större förankring i ”eviga värden”. Trots mångas besvikelse anser enligt en opinionsundersökning hösten 2009 ändå 69 procent att samhällsförändringen 1989 var värt sitt pris. Detta trots att bara 45 procent anser att de har fått det bättre. Alla jublar alltså inte. De har snarare insett att det paradiset som de trodde skulle ligga på andra sidan taggtråden i

själva verket är en friare men ganska problemfylld verklighet.

Ryttarstatyn av S:t Václav på Václavtorget är frihetssymbolen och samlingsplatsen framför andra i Prag. Sockeln är här full av flygblad om generalstrejk, bilder av Dubček och statens grundare Jan Masaryk,

och en maning till kommunistledarna att avgå: *Demisi*.

Foto: Anders Wiklund, VK, Prag ca. 26 november 1989.

Östbulletinen, nr. 4, 2009, årgång 13.

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2010

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med cirka fyra nummer per år och kan rekvireras från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 08-6696221,

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida

<http://www.sallskapet.org>